

รายงานฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวง
เพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน
Action Research and Development of Royal Project Models of Society
in Harmony with Nature

แผนงานวิจัย: การวิจัยเชิงปฏิบัติการในพื้นที่โครงการหลวง

โดย
นางสาวจารุณี ภิลุมวงศ์ และคณะ

โดย สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน)
ประจำปีงบประมาณ พ.ศ. 2555

รายงานฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวง
เพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน
Action Research and Development of Royal Project Models of Society
in Harmony with Nature

แผนงานวิจัย: การวิจัยเชิงปฏิบัติการในพื้นที่โครงการหลวง

โดย
นางสาวจารุณี ภิฑุมวงศ์
นางสาวสุมามาศ ไชยวงศ์

กันยายน 2555

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณสถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน) ที่ให้ทุนสนับสนุนการดำเนินงานวิจัยในปีงบประมาณ พ.ศ. 2555 นี้

ขอขอบคุณศูนย์พัฒนาโครงการหลวงป่าเมี่ยง แม่ลาน้อย พังงา ทุ่งเริง ห้วยเสี้ยว และแม่แฮที่เอื้อเฟื้อสถานที่ในการทำงานวิจัย

ขอขอบคุณบุคลากร นักวิชาการ นักวิจัย นักพัฒนาสังคม ทั้งจากศูนย์พัฒนาโครงการหลวง และในส่วนของสถาบัน รวมทั้งชุมชนเป้าหมาย ที่กรุณาให้ความร่วมมือ ช่วยเหลือ และอำนวยความสะดวกตลอดระยะเวลาที่ทำการวิจัย

คณะผู้วิจัย

กันยายน 2555

คณะผู้วิจัย

1. หัวหน้าโครงการ

ชื่อ-สกุล (ภาษาไทย)	นางสาวจรรุณี ภิลุมวงศ์
ชื่อ-สกุล (ภาษาอังกฤษ)	Miss Jarunee Pilumwong
คุณวุฒิ	วิทยาศาสตร์ดุขฎฐิบัณชิต (พีชไร)
ตำแหน่ง	นักวิชาการ
หน่วยงาน	สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน)
ที่อยู่	65 หมู่ 1 ต. สุเทพ อ. เมือง จ. เชียงใหม่
โทรศัพท์	0-5332-8496-8
โทรสาร	0-532-8494
E-mail	jarunee@hrdi.or.th, jpilumwong@yahoo.com

2. ผู้ร่วมวิจัย

ชื่อ-สกุล (ภาษาไทย)	นางสาวสุมามาส ไชยวงศ์
ชื่อ-สกุล (ภาษาอังกฤษ)	Miss Sumamas Chaiwong
คุณวุฒิ	วิทยาศาสตรมหาบัณชิต (การจัดการลุ่มน้ำและสิ่งแวดล้อม)
ตำแหน่ง	นักวิจัย
หน่วยงาน	สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน)
ที่อยู่	65 หมู่ 1 ต. สุเทพ อ. เมือง จ. เชียงใหม่
โทรศัพท์	0-5332-8496-8
โทรสาร	0-5332-8494
E-mail	sumamasc@hrdi.or.th, sumamas_chaiwong@hotmail.com

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโครงการหลวงเมื่อปี พ.ศ.2512 โดยมีพระราชประสงค์ที่จะพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเขา ลดการปลูกฝิ่น และฟื้นฟูป่าต้นน้ำลำธาร ทั้งนี้ จากการทำนงานตลอดระยะเวลากว่า 40 ปีที่ผ่านมา โครงการหลวงได้พัฒนาชุมชนชาวเขาในพื้นที่สูงต่างๆ ของพื้นที่ 5 จังหวัดภาคเหนือตอนบน รวมทั้งหมด 38 แห่ง จำนวน 289 หมู่บ้าน โดยอาศัยองค์ความรู้จากงานวิจัยถ่ายทอดไปยังประชากรชาวเขากลุ่มเป้าหมายให้มีการประกอบอาชีพเกษตรกรรม ทั้งการปลูกพืชผัก ไม้ผล พืชไร่ และการเลี้ยงสัตว์ ภายใต้ระบบอนุรักษ์ดินและน้ำ ทำให้ปัญหาการปลูกฝิ่นหมดไป ชุมชนมีชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น และเข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่าไม้ ส่งผลให้อัตราการตัดไม้ทำลายป่าลดลง ซึ่งในปัจจุบันได้มีการขยายผลการดำเนินงานดังกล่าวไปยังพื้นที่สูงต่างๆ ของประเทศ รวมทั้งเกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับนานาชาติประเทศ

ดังนั้น เพื่อส่งเสริมให้พื้นที่โครงการหลวงเป็นแหล่งเรียนรู้การพัฒนาพื้นที่สูงอย่างสมบูรณ์ จึงได้นำแนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการพัฒนา "ต้นแบบการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูงที่สอดคล้องและเหมาะสมกับภูมิสังคมในแต่ละรูปแบบ" มาใช้เป็นหลักของการวิจัย โดยอาศัยหลักการที่สำคัญ ได้แก่ แนวทางดำเนินงานของโครงการหลวง แนวทางปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง แนวพระราชดำริโครงการธนาคารอาหารชุมชน (food bank) และหลักการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ในการขับเคลื่อนให้เกิดกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน การสร้างกระบวนการเรียนรู้ และการสรุปบทเรียน เพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงวิจัยและพัฒนา ที่สามารถนำไปถ่ายทอดและประยุกต์ใช้ในชุมชนพื้นที่สูงอื่นๆ ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อคัดเลือกพื้นที่ศึกษานำร่องที่มีความสอดคล้องกับลักษณะภูมิสังคมบนพื้นที่สูงในแต่ละรูปแบบ
2. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม รวมทั้งองค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และวิถีชีวิตของชุมชนนำร่องในแต่ละรูปแบบภูมิสังคม
3. เพื่อสังเคราะห์รูปแบบและกระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนเพื่อให้ชุมชนอาศัยอยู่ร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน โดยอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องทุกภาคส่วน

วิธีการวิจัย

อาศัยหลักการวิจัยเชิงปฏิบัติการโดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนและผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องทุกฝ่าย (participatory action research; PAR) ซึ่งมีขั้นตอนในการดำเนินงาน ดังนี้

1. คัดเลือกพื้นที่ศึกษา ซึ่งเป็นตัวแทนของลักษณะภูมิสังคมในแต่ละรูปแบบ โดยพิจารณาจากลักษณะพื้นที่ บริบทของชุมชน รวมทั้งรูปแบบกิจกรรมและความพร้อมของศูนย์พัฒนาโครงการหลวง

2. ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม รวมทั้งองค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และวิถีชีวิตของชุมชนนาร่องในแต่ละรูปแบบภูมิสังคม โดยอาศัยทั้งข้อมูลทุติยภูมิจากแหล่งข้อมูลที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งข้อมูลปฐมภูมิจากแบบสอบถามและการจัดเวทีชุมชน

3. สังเคราะห์รูปแบบและกระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนเพื่อให้เกิดแนวทางปฏิบัติที่ดีให้ชุมชนอาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน

3.1 จัดเวทีชุมชนเพื่อชี้แจง สร้างความเข้าใจ และสร้างทัศนคติที่ดีให้กับชุมชน เกี่ยวกับแนวทางปฏิบัติที่ดีในการพัฒนาชุมชนให้สามารถอาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน

3.2 บูรณาการข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์พื้นที่ (site analysis) แนวทางการปฏิบัติที่ดีของชุมชนที่อาศัยอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้เกี่ยวข้องในพื้นที่ (stakeholder) เพื่อสร้างแนวทางปฏิบัติที่เหมาะสมกับแต่ละรูปแบบภูมิสังคม โดยอาศัยกระบวนการจัดเวทีชุมชนเพื่อร่วมระดมความคิดเห็นและสร้างการยอมรับระหว่างผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกภาคส่วน

ผลการวิจัย

1. การคัดเลือกพื้นที่ศึกษาตัวแทนของลักษณะภูมิสังคมในแต่ละรูปแบบ

จากการรวบรวมข้อมูล และพิจารณาโดยอาศัยลักษณะของพื้นที่ บริบทของชุมชน รวมทั้งรูปแบบกิจกรรมและความพร้อมของศูนย์พัฒนาโครงการหลวง สามารถคัดเลือกชุมชนในพื้นที่ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงนาร่องทั้ง 3 รูปแบบภูมิสังคม ดังนี้ ภูมิสังคมป่าเมี่ยง ได้แก่ ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงป่าเมี่ยง จ.เชียงใหม่ ภูมิสังคมที่มีการทำนาข้าวเป็นหลัก ได้แก่ ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงทุ่งเริง จ.เชียงใหม่ และศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแม่ลาน้อย จ.แม่ฮ่องสอน และภูมิสังคมที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น ได้แก่ ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแม่แฮ จ.เชียงใหม่ ส่วนภูมิสังคมที่ยังมีการยังชีพด้วยการหาของป่าและล่าสัตว์ มักพบสอดแทรกอยู่ในทุกรูปแบบภูมิสังคมจึงไม่สามารถแยกออกเป็นรูปแบบภูมิสังคมที่ชัดเจนได้

2. องค์ประกอบทางภูมิสังคมและวิถีชีวิตของชุมชนนาร่อง

จากการวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานของชุมชนทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม พบว่า ในแต่ละชุมชนมีการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจที่ดีขึ้น โดยมีอาชีพส่วนใหญ่อยู่ในภาคเกษตรกรรม และมีรายได้ผ่านเกณฑ์มาตรฐานของประเทศ ส่วนในด้านสังคม พบว่า ในแต่ละชุมชนมีระดับความเข้มแข็ง การรวมกลุ่ม และการมีส่วนร่วมในระดับที่แตกต่างกัน โดยมีแนวโน้มในการเข้าร่วมกิจกรรมส่วนรวมของชุมชนน้อยลงกว่าในอดีต ทั้งนี้เนื่องจากสมาชิกแต่ละคนต้องใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับกิจกรรมการประกอบอาชีพ และด้านสิ่งแวดล้อม พบว่า เนื่องจากมีการเปลี่ยนแปลงวิถีเกษตรเพื่อการยังชีพเข้าสู่ระบบเกษตรเชิงพาณิชย์ ทำให้ทรัพยากรในบางพื้นที่ถูกใช้ประโยชน์อย่างเข้มข้น ในบางชุมชนเริ่มเกิดปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม เช่น ปัญหาขยะ ปัญหาน้ำไม่เพียงพอในช่วงฤดูแล้ง ปัญหาน้ำเสีย มีอัตราการชะล้างพังทลายของดินสูง ดินเสื่อมคุณภาพ เป็นต้น

3. การสังเคราะห์รูปแบบและกระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนเพื่อให้เกิดแนวทางปฏิบัติที่ดีให้ชุมชนอาศัยอยู่กับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน

จากการรวบรวมข้อมูลและจัดเวทีชุมชน พบว่า ในแต่ละชุมชนเริ่มมีกระบวนการจัดการที่เอื้อให้ชุมชนของตนเองอยู่ร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมอย่างกลมกลืนและสมดุลเป็นเบื้องต้นอยู่แล้ว แต่มีความสมบูรณ์ของประเด็นและระดับความเข้มข้นของการดำเนินงานที่แตกต่างกัน ซึ่งมีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนากระบวนการจัดการชุมชนดังกล่าวให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น โดยคำนึงถึง

ความสอดคล้องกับรูปแบบภูมิสังคมของแต่ละชุมชน และสถานการณ์ของสังคมโดยรวมต่อไป โดยในเบื้องต้นทางโครงการวิจัยได้ร่วมกับชุมชนในการวิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน ประเด็นปัญหา และภาพที่ชุมชนต้องการอยากให้เป็นทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมของแต่ละชุมชนนาร่อง ซึ่งข้อมูลดังกล่าวจะถูกนำมาใช้ในการวางแผนดำเนินงานพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวง และจะมีการทดลองดำเนินงานตามแผนที่ได้วางไว้ต่อไป

สรุปผลการวิจัย

การดำเนินงานโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน ได้แบ่งลักษณะภูมิสังคมบนพื้นที่สูงออกเป็น 3 รูปแบบหลัก ได้แก่ ภูมิสังคมป่าเมี่ยง ภูมิสังคมที่มีการทำนาเป็นหลัก และภูมิสังคมที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น ส่วนภูมิสังคมแบบอาศัยการเก็บหาของป่าและล่าสัตว์เพื่อการยังชีพ สามารถพบสอดแทรกอยู่ในทุกรูปแบบภูมิสังคม ไม่สามารถแยกออกมาเป็นรูปแบบภูมิสังคมที่ชัดเจนได้ ทั้งนี้ จากการวิเคราะห์ชุมชนนาร่องในพื้นที่ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงทั้ง 4 แห่ง พบว่า ในแต่ละชุมชนมีการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจที่ดีขึ้น แต่ชุมชนมีระดับความเข้มแข็ง การรวมกลุ่ม และมีส่วนร่วมในกิจกรรมส่วนรวมที่แตกต่างกัน โดยส่วนใหญ่มีแนวโน้มในการเข้าร่วมกิจกรรมส่วนรวมของชุมชนน้อยลง ในบางชุมชนเริ่มเกิดปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม เช่น ปัญหาขยะ ปัญหาน้ำเสีย การชะล้างพังทลายของดิน คุณภาพดินเสื่อม เป็นต้น อย่างไรก็ตามในปัจจุบันแต่ละชุมชนได้มีการสร้างกระบวนการจัดการชุมชนของตนให้สามารถอยู่ร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมอย่างกลมกลืนและสมดุลเป็นเบื้องต้นอยู่แล้ว แต่มีความสมบูรณ์ของประเด็นและระดับความเข้มข้นของการดำเนินงานที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ ซึ่งผลจากงานวิจัยในครั้งนี้สามารถนำไปใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับพัฒนากระบวนการจัดการชุมชนดังกล่าวให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น และนำไปสู่การพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงที่สามารถเป็นศูนย์การเรียนรู้การพัฒนาพื้นที่สูงอย่างยั่งยืนให้กับชุมชนบนพื้นที่สูงอื่นๆ ต่อไป

สารบัญ

	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	ก
ผู้วิจัย	ข
บทสรุปสำหรับผู้บริหาร	ค
สารบัญตาราง	ฉ
สารบัญภาพ	ช
บทคัดย่อ	ซ
บทที่ 1 บทนำ	1
1. หลักการและเหตุผล	1
2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย	3
3. ขอบเขตโครงการวิจัย	3
บทที่ 2 เอกสารที่เกี่ยวข้อง	5
1. การพัฒนาอย่างยั่งยืน (sustainable development)	5
2. การประยุกต์หลักการพัฒนาอย่างยั่งยืน	7
2.1 ซาโตยามา: วิถีปฏิบัติของชุมชนที่อาศัยอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างยั่งยืน (Satoyama initiative)	7
2.2 การจัดการลุ่มน้ำแบบบูรณาการ (Integrated watershed management; IWRM)	10
2.3 เศรษฐกิจพอเพียง	13
2.4 โครงการธนาคารอาหารชุมชนตามพระราชดำริ (Food bank)	16
3. กรอบแนวคิดงานวิจัย	16
บทที่ 3 วิธีดำเนินการวิจัย	18
บทที่ 4 ผลการศึกษาวิจัย	20
บทที่ 5 สรุปผลการศึกษา	29
เอกสารอ้างอิง	31

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	ขอบเขตงานวิจัยของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน	4
2	ชุมชนนำร่องของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน	20
3	องค์ประกอบของระบบภูมิสังคมบริเวณพื้นที่ศึกษาของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน	21
4	ผลการวิเคราะห์สถานภาพองค์ประกอบทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมของพื้นที่ศึกษา สำหรับใช้วางแผนทางพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงในแต่ละรูปแบบภูมิสังคม	22
5	แนวทางในการดำเนินงานพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงภูมิสังคมป่าเมี่ยง	26
6	แนวทางในการดำเนินงานพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงภูมิสังคมที่ทำนาข้าวเป็นหลัก	27
7	แนวทางในการดำเนินงานพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงภูมิสังคมที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น	28

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	กรอบแนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนในบริบทของการเกิดความสมดุลระหว่างมิติสิ่งแวดล้อม สังคม และเศรษฐกิจ	6
2	การประยุกต์ใช้นโยบายและองค์ความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ในการติดตามตรวจสอบกระบวนการดำเนินงานตามแผนการพัฒนาอย่างยั่งยืน	7
3	แนวคิดวิถีปฏิบัติของชุมชนที่อาศัยอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างยั่งยืนแบบชาโตยามา	9
4	มโนทัศน์ของการจัดการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำแบบบูรณาการ	11
5	การบูรณาการเพื่อให้เกิดความยั่งยืนในการพัฒนาการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	12
6	ภูมิทัศน์การแบ่งชั้นคุณภาพลุ่มน้ำของประเทศไทย	13
7	กรอบแนวคิดของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน	17
8	สภาพปัญหาเบื้องต้นของชุมชนนำร่องโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน	24

